

Лекція 1. Психологія старшокласників

1. Анатомо-фізіологічні особливості та психічний розвиток старшокласників. Чинники вікового розвитку. Соціальна ситуація розвитку.
2. Провідна діяльність. Навчальна діяльність як передумова формування інтересу до професійної діяльності. Розвиток професійного мислення і професійних здібностей у період навчання в старших класах.
3. Розвиток пізнавальних процесів і здібностей у старшокласників. Особливості самосвідомості особистості, виникнення потреби в самовизначенні.
4. Ціннісні орієнтації, морально-етичні установки та ідеали. Свідомість і світогляд як моральні категорії. Соціальне і моральне самовизначення та готовність учнів старших класів до професійного самовизначення. Розвиток самосвідомості та відкриття Я.
5. Почуття обов'язку і соціальної відповідальності. Розвиток емоційно-вольової сфери і характеру. Егоцентризм старшокласників.
6. Криза 17 років, її симптомокомплекс, місце в системі вікової періодизації.

У цьому віковому періоді особистість постає як об'єкт активного впливу різнопланових соціальних чинників, відзначається "творчою самодіяльністю" (С. Л. Рубінштейн), прагненням до відповідальності (М.В. Савчин).

Активними є фізіологічні потреби, серед яких виокремлюються потяги до фізичної та сексуальної активності. Висока оцінка власного фізичного розвитку. Відзначається гіперувага до власної зовнішності, передусім у дівчат. Хлопці здебільшого не хвилюються з приводу збільшення ваги, однак прискіпливо оцінюють власні фізичні дані, водночас здебільшого не виявляючи активного прагнення до фізичного самовдосконалення. Дівчата, навпаки, вважають, що мають зайву вагу, а тому прагнуть схуднути. До 15 років в основному завершується дозрівання кори великих півкуль і формування нейронного апарату всіх ділянок головного мозку.

Вік старшокласників, як правило, асоціюється з ранньою юністю, що, однак, є дискусійним твердженням.

Соціальна ситуація розвитку:

- 1) переосмислення власної значущості в системі соціальних відношень;
- 2) пошук сенсу життя є заключною фазою становлення особистості як підлітка, коли виокремлюється проблема набуття ідентичності та перспектив подальшого розвитку власного "Я";
- 3) зорієнтованість на здобуття статусу самостійної дорослої людини;
- 4) потреба в особистісному та професійному самовизначенні.

Проблема сенсу життя:

- 1) пошук власного місця в системі соціальних стосунків;
- 2) критичне сприймання спільного з дорослими життєвого простору;
- 3) прагнення до самовизначення (професійного, особистісного, індивідуального) та самореалізації;

- 4) потреба в самоповазі;
- 5) бажання подобатися; в) патріотизм;
- 7) юнацький максималізм як насторожене, або заперечне, скептичне ставлення до різнопланових компромісів (не знаю як, але знаю, що не так).

Провідна діяльність - навчання як вид професійної діяльності.

У професійному самовизначенні виокремлюється кілька етапів, серед яких попередній вибір професії і практичне прийняття рішення (визначення рівня кваліфікації майбутньої професії, обсягу та часу підготовки до неї, вибір конкретної спеціальності) охоплюють весь підлітковий період. Вибір професії відображає рівень особистісних домагань, який є проявом передусім власних об'єктивних можливостей, тобто професійне самовизначення безпосередньо стимулює особистісну самореалізацію.

Суперечності в навчальній діяльності:

1) багатогранність викладання, зміна обсягу і змісту навчального матеріалу, поява нових понять, форм навчальної роботи, зміна мотивації навчання - і часто неможливість якісного і вчасного подолання пов'язаних із цим труднощів;

2) розуміння значущості навчання - і часто практична бездіяльність як результат дії несприятливих чинників соціального впливу.

Важливе значення для становлення особистості має децентрація (Ж. Піаже) як механізм подолання егоцентризму (трансформація змісту власних образів, понять, уявлень на основі розуміння життєвої позиції іншої людини) і умова успішного розвитку пізнавальної сфери. Джерело децентрації: інтеріоризоване (безпосереднє) спілкування з оточенням, яке спонукає до зміни вже своєї життєвої позиції.

Розвиток сприймання:

- 1) стає інтелектуалізованим процесом;
- 2) активізується осмислене узагальнення дійсності;
- 3) удосконалюється самостереження.

Розвиток мовлення:

- 1) уміння адекватно висловлювати думки абстрактного змісту;
- 2) прагнення до самовдосконалення мовлення;
- 3) оволодіння складними конструкціями; зміни в динаміці та структурі внутрішнього мовлення (скорочене внутрішнє мовлення стає основою мисленневих дій).

Розвиток мислення:

- 1) домінування словесно-логічного типу, його варіативність;
- 2) наявність інтуїції;
- 3) усвідомлення найбільш прийнятних для себе розумових операцій.

Розвиток пам'яті:

- 1) домінування словесно-логічної, довготривалої пам'яті;

- 2) вибірковість пам'яті;
- 3) оперування найбільш прийнятними для себе способами запам'ятовування.

Розвиток уяви:

- 1) удосконалення репродуктивної і творчої уяви;
- 2) спостерігається більш критичне ставлення до витворів власної уяви, посилюється самоконтроль за її роботою; співвіднесення образів уяви, особливо своїх мрій, з реальністю та власними можливостями.

Розвиток емоцій залежить від розвитку, самосвідомості, наприклад, для хлопців головним є не предмет захоплення, а його психологічні функції, значущість. Як і розумні процеси, емоції не можна зрозуміти без урахування самосвідомості особистості.

Самосвідомість є центральним віковим новоутворенням, яке формує ідентичність, унаслідок чого усвідомлюється власна індивідуальність (образ Я), розвивається самооцінка, волевільні зусилля, формуються ціннісні орієнтації.

Несприятливі показники виміру образу Я: його нестійкість, соромливість, низька загальна самоповага.

У підлітковому віці в процесі формування цінностей, ідеалів, цілей, професійних і особистісних планів особливого значення в становленні Я має організована система поглядів, установок і мотивів, які зумовлюють самототожність особистості, тобто ідентичність як умову психічного здоров'я.

Найбільш типові питання: "Хто я?", "До чого прагну?". Відкриття певних життєвих цінностей є основою набуття ідентичності як однієї з найважливіших проблем гуманістичної психології (разом із проблемами з'ясування змісту криз цінностей, самотності, авторитету, сенсу життя).

Типові варіанти ідентичності (Дж. Марша):

- 1) перед визначеність - прийняття обов'язків без проходження крізь кризу ідентичності (оцінка статусу ідентичності тих людей, яким через певні життєві обставини довелося передчасно дорослішати);
- 2) дифузія ідентичності - відмова від прийняття рішень, пошуку власної ідентичності (своєрідне продовження дитинства);
- 3) мораторій - період побудови власної ідентичності, стан пошуку відповідей на питання типу "Хто я?", "Який я?";
- 4) реалізована ідентичність - сприятливе завершення кризи ідентичності (виникнення нової само тотожності) (К. М. Пол Іванова).

Згідно з Б. Еріксоном існують два взаємопов'язаних поняття - групова ідентичність (орієнтація на входження в певну соціальну групу) та его-ідентичність (формування цілісності особистості). Перехід від однієї форми его-ідентичності до іншої спричиняє в підлітковому віці кризу ідентичності: "фізіологічна революція" (бурхливий фізичний ріст і статеве дозрівання); стурбованість тим, "як я виглядаю" і "що собою являю"; потреба знайти власне професійне покликання. Результатом цього етапу розвитку є або

набуття "дорослої ідентичності", або затримка в розвитку - "дифузна ідентичність".

Типологічні особливості старшокласника (за І.С. Булах):

- 1) сензитивність до оцінювальних взаємин з оточенням;
- 2) вибіркковість в оцінці якостей іншої людини;
- 3) перехід від прямолінійних суджень до опосередкованих;
- 4) диференціація оцінювальних ставлень і поява рефлексивних очікувань;
- 5) мотивація досягнення;
- 6) потреба в інтимно особистісному спілкуванні, прагнення до автономності та самостійності, до нової соціальної позиції, здатність до саморозвитку;
- 7) усвідомлення власної наступності.

Типові закономірності особистісного розвитку (за Л. Кольбергом):

- 1) прагнення до засвоєння та перетворення нового для себе соціального простору;
- 2) прагнення до особистісної рефлексії на власний внутрішній, інтимний світ (дружні, любовні переживання) із збереженням своєї автономії;
- 3) усвідомлення сутності проблеми моральності.

Формування несприятливої Я концепції (системи уявлень про себе):

- 1) зниження рівня самоповаги (наслідок: соціальна дезінтеграція, агресивність, злочинність);
- 2) стимуляція конформістських реакцій у складних випадках; (наслідок: прояви асоціальних учинків);
- 3) глибока зміна сприймання (наслідок: упевненість у нездатності до певного виду діяльності і навпаки).

Егоцентризм (лат. ego - я і centrum - центр), як уже зазначалося, - це зосередженість на власних переживаннях, інтересах, мотивах тощо, а також нездатність сприймати і враховувати інформацію, яка суперечить власному досвіду (С.С. Степанов). Підлітковий егоцентризм - це природне явище, яке за умови задоволення самостійності переходить в 11-13-річному віці в пасивний (вичікувальний) стан. Якщо умови актуалізації підліткового егоцентризму відсутні, то в 15-17 років воно втрачає важливість у між особистісних взаєминах. Механізм подолання егоцентризму - формування в підлітка здатності адекватно оцінювати ситуацію, терпляче ставитися до полярних життєвих позицій.

Підлітковий егоцентризм у 10-11 класах виявляється в приверненні до себе увагу з метою визнання в дорослих рівноправності власної соціальної ролі (сина, дочки, учня), тобто продовжується посилюватися попередня тенденція егоцентричних проявів, які виокремилися в середньому шкільному віці. Старшокласники вдруге переживають пік почуття дорослості, задоволення якого є важливою умовою наявності інтимно-особистісного спілкування. Критицизм дорослих тут досягає апогею, унаслідок чого різко збільшується частота конфліктних ситуацій.

Характеристика психологи дівчат (порівняльно з хлопцями того самого віку:

- 1) обсяг загальних інтересів вужчий; у навчальних інтересах переважають гуманітарні предмети (література, історія), серед "нецікавих" - фізика, математика, біологія (у хлопців - трудове навчання, фізвиховання);
- 2) на екзаменах більше користуються завченими фразами, надають перевагу деталям (хлопці більше схильні до власних формулювань, короткого переказу змісту з дотриманням основи розповіді);
- 3) краще сприймається те, що є конкретним і близьким;
- 4) вищий рівень просторової орієнтації;
- 5) поводяться менш сміливо, але важче піддаються перевихованню;
- 6) терплячіші, більш посидючі, витриваліші;
- 7) краще виконують словесні завдання, пов'язані із запам'ятовуванням;
- 8) відзначаються швидким темпом мовлення, механічною пам'яттю;
- 9) краще виконують завдання, які потребують охайності та уваги;
- 10) у конфліктах частіше апелюють до старших;
- 11) у вільний час діяльність більш різноманітна;
- 12) більше стурбовані думкою оточення про себе, особливо ровесників; раніше виникають складні форми взаємин з іншими людьми; сильніша потреба у взаєморозумінні, психологічній сумісності;
- 13) частіше сумніваються; на уроках здебільшого піднімають руку лише тоді, коли справді впевнені в правильній відповіді;
- 14) важче орієнтуються в незнайомій обстановці;
- 15) мають ширший діапазон переживань; у художній літературі більше цікавляться "ліричними відступами", описами життя героїв, їхніми успіхами і невдачами, тоді як хлопці надають перевагу цікавим динамічним епізодам: "Світ для дівчинки є палітрою переживань" (В.О. Сухомлинський); гостріше відчують самотність;
- 16) вимогливі до батьків;
- 17) високий ступінь довірливості;
- 18) більше схильні до активних асоціальних проявів;
- 19) в асоціальних групах є генераторами негативних вчинків;
- 20) важче піддаються цілеспрямованому виховному впливу;
- 21) у сімейному спілкуванні надають перевагу батькові, а не матері;
- 22) чутливіші до гамірливої і неспокійної обстановки;
- 23) активність спрямована, як правило, не на освоєння нових стосунків, досягнень, а збереження та зміцнення тих, які влаштовують, є звичними, комфортними;
- 24) більше орієнтуються на зразки, шаблони (поведінкові, діяльнісні).

Структура кризи 17 років (дівчата):

Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, відвертість;
- 2) супутні симптоми: організованість, відповідальність, уміння самоконтролю, вимогливість.

Негативний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: блок "АС" (дратівливість, хитрощі, індивідуалізм, пристосовництво); блок "ПС" (негативізм, зарозумілість); блок "НС" (лінощі);
- 2) супутні симптоми: зухвалість, корисливість, жорстокість, лихослів'я;

Структура кризи 17 років (юнаки):

1. Позитивний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, упертість як наполегливість, уміння співпрацювати;
- 2) супутні симптоми: відвертість, уміння самоконтролю.

2. Негативний симптомокомплекс:

- 1) типові симптоми: блок "АС" (лихослів'я, індивідуалізм, драгівливість); блок "ПС" (упертість як неслухняність, негативізм); блок "НС" (лінощі);
- 2) супутні симптоми: недбалість, жорстокість, хитрощі, зухвалість, корисливість.

Криза 17 років як об'єктивна криза психічного розвитку часто ускладнюється батьківським ставленням до дитини (суб'єктивні кризові прояви):

- 1) домінантне ставлення: постійний контроль як прояв догматичної поведінки;
- 2) відчужене ставлення (індиферентність або негнучке ставлення);
- 3) симбіотичне ставлення: прагнення встановити з дитиною емоційний зв'язок, брати участь навіть у незначних подіях її життя (тоді дитина часто перетворюється на засіб задоволення егоцентричних батьківських потреб).

Варіанти розвитку суперечностей у кризі 17 років:

1. Поглиблення, унаслідок чого виникає конфлікт. Дорослі на прагнення підлітків до самостійності відповідають негативно і отримують адекватний результат.

Результат: акцентуація несприятливих особистісних утворень: упертості, негативізму, агресивності, деспотизму тощо.

2. Епізодичний прояв як наслідок непослідовності дорослих, які дозволяють підліткам те, що попередньо забороняли. Результат: кількість конфліктів меншає, але ймовірність їх прояву залишається високою.

Якщо в молодших школярів тривожність виникає в контактах із малознайомими людьми, то в підлітків, особливо у 15-16 років, - у відносинах з ровесниками і батьками. Криза 17 років, яка завершує дитинство, є перехідним періодом від підліткового до юнацького віку.